

Materiały faktograficzne

Anna Lewańska¹

Szymon Czajkowski

Armin Mikos v. Rohrscheidt

Raport z analizy potencjału turystyczno-kulturowego miasta Słupsk i powiatu słupskiego

Abstrakt: Analiza potencjału turystyczno-kulturowego mikroregionu oparta została na metodzie opracowanej w tym celu i opublikowanej pierwotnie w monografii A. Mikos v. Rohrscheidt "Turystyka Kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy", Gniezno, 2010. Uwzględnia ona potencjalne cele turystyki kulturowej w powiecie, pozostałą ofertę czasu wolnego oraz inne czynniki wpływające na turystykę kulturową, infrastrukturę turystyczną, w tym służącą spędzaniu czasu wolnego oraz komunikacyjną, noclegową i gastronomiczną. Waloryzację przeprowadzono w oparciu o metodę bonitacji punktowej z odpowiednio dobranymi kryteriami oceny, odpowiadającym skali popularności danej grupy atrakcji i typu wypraw kulturowych.

1. Dane dotyczące przebiegu szlaku

Obszar badania: Słupsk miasto na prawach powiatu oraz powiat słupski

Lokalizacja: województwo pomorskie

Zasięg: mikroregion

Metodologia: metoda oceny potencjału turystyczno-kulturowego mikroregionów zawarta w: Mikos von Rohrscheidt A., 2010, *Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy*, (Wyd.2) Wyd. KulTour.pl, Poznań.

Kwerenda źródłowa literatury i materiałów: czerwiec-sierpień 2015

Zapytania waloryzacyjne w obiektach i wizje lokalne: lipiec-sierpień 2015

Badania terenowe: sierpień 2015

Przeprowadzający badanie terenowe: Anna Lewańska

Data wypełnienia formularza: październik – grudzień 2015

2. Formularz waloryzacji mikroregionu

Kategoria I: Potencjalne cele turystyki kulturowej

I.A: Zabytki:

I.A. a) Obiekty sakralne:

Inne sanktuarium tej rangi (ponadregionalnym [przyp. Autor]) lub sanktuarium o znaczeniu regionalnym bez historycznego kultu (3)

Słupsk, Sanktuarium Świętego Józefa Obl. NMP – 3

Inna świątynia innych wyznań i religii Z (2)

Słupsk, Parafia Świętych Apostołów Piotra i Pawła - 2

¹ Udział Anny Lewańskiej w niniejszym opracowaniu polegający na przeprowadzeniu badań terenowych i sporządzeniu pierwotnej waloryzacji potencjału mikroregionu bazuje w dużej części na jej pracy licencjackiej, napisanej w roku 2015 na Uniwersytecie Gdańskim pod kierunkiem dr Iwony Janickiej.

Inny obiekt sakralny o znacznych walorach architektonicznych (4)

Ślupsk, Kościół pw. NMP Królowej Różańca Świętego – 4,

Ślupsk, Kościół św. Jacka – 4,

Ślupsk, Kościół Najświętszego Serca Jezusowego – 4

I.A. b) Zamki i pałace:

Zamek lub pałac historyczny, miejsce ważnych wydarzeń ZD (5)

Warcino, Pałac – 5

Zamek lub pałac historyczny ZD (3)

Ślupsk, Zamek Książąt Pomorskich – 3

Zamek lub pałac stylizowany D (2)

Główny, Zespół pałacowy – 2

Ruina historycznego zamku, pałacu, grodu niedostępna (1)

Potęgowo, Zespół dworsko-parkowy – 1,

Kukowo, Zespół dworsko-parkowy – 1,

Objazda, Pałac – 1

I.A. c) Inne zabytkowe obiekty architektoniczne i techniczne:

Inny cenny zespół urbanistyczny na przynajmniej krajową skalę (10)

Ustka, Domy konstrukcji szachulcowej XVIII/XIX w. – 10

Historyczny zespół urbanistyczny z rynkiem, zachowany we fragmentach (3)

Ślupsk, Rynek Starego Miasta – 3

Budynek o znacznych walorach architektonicznych ZD (4)

Ślupsk, Ratusz – 4,

Ślupsk, Budynek Poczty Głównej – 4,

Ślupsk, Spichlerz Richtera – 4

Historyczne fortyfikacje miejskie zachowane w znacznej części ZD (4)

Ślupsk, Fragmenty Murów Obronnych z Bramą Nową i Basztą Czarownic – 4

Zabytek techniki/obiekt przemysłowy o znaczeniu krajowym ZD (7)

Ustka, Latarnia Morska – 7,

Człopino, Latarnia Morska – 7

Historyczna funkcjonująca sezonowo lub nieregularnie linia kolejowa lub żegluga (lub przystanki pośrednie linii stałej) (4)

Ślupsk, Ślupska Powiatowa Kolej Drezynowa – 4

I.A. d) Obiekty militarne:

Zespół forteczny o mniejszym znaczeniu lub zachowany w mniejszej części* ZD (4)

Ustka, Zespół militarny Twierdza Ustka – 4

Zachowana w niewielkiej części, dostępna linia umocnień* (2)

Ustka, Bateria Blüchera – 2

I.B. Miejsca historyczne lub znaczące:

I.B. a) Budowle historyczne i monumenty:

Monumenty (pomniki) o znaczeniu regionalnym (2)

Ślupsk, Pomnik pomordowanych więźniów obozu Stutthof – 2,

Ślupsk, Pomnik Bogusława X – 2,

Ślupsk, Pomnik Powstańców Warszawskich – 2

Miejsca historyczne o znaczeniu międzynarodowym (8)

Warcino, Rezydencja Bismarcka – centrum życia politycznego Europy w II poł. XIX w., m.in. miejsce parafowania trójprzymierza – 8

Miejsca historyczne o znaczeniu regionalnym (2)

Smoldzino – centrum krainy Słowińców i parafia, w której pracował Michael Brückmann – 2, Słupsk, Zamek Książąt Pomorskich, siedziba Gryfitów – 2

Miejsca związane z biografią osób o międzynarodowym znaczeniu (3)

Warcino, Letnia rezydencja Otto von Bismarcka – 3,

Miejsca związane z biografią osób o krajowym znaczeniu ZD (2)

Słupsk, Miejsce śmierci Przemka Czai – 2

Miejsca związane z biografią osób o regionalnym znaczeniu (1)

Słupsk - Miejsce chrztu błogosławionego Bronisława Kostkowskiego – 1

Miejsca związane z biografią osób innej narodowości, ważnych w skali krajowej dla tych narodowości (2)

Słupsk, Poczta wybudowana na polecenie Heinricha von Stephana i osobiście przez niego nadzorowana. W środku znajduje się tablica upamiętniająca fakt jego narodzin i życia w Słupsku – 2,

Słupsk, Dawne koszary 5. Pomorskiego Regimentu Husarów (obecnie uczelnia) – miejsce kilkuletniego stacjonowania Gebharda Leberechta von Blüchera – 2

I.B. b) Cmentarze historyczne**Nekropolia zbiorowa znanych osobistości w skali regionu (2)**

Słupsk, w podziemiach kościoła św. Jacka znajdują się mogiły książąt pomorskich (księżna Anna de Croy, książę Ernest Bogusław de Croy, księżniczka Katarzyna Urszula oraz księżna Maria Mazowiecka, żona Fryderyka II) – 2

Pojedyncze miejsce pochówku osobistości znanej w skali kraju (2)

Słupsk, Grób pisarki Anny Łajming – 2,

Słupsk, Grób malarza Mieczysława Kościelniaka – 2

Pojedyncze miejsce pochówku osobistości znanej w skali regionu (1)

Grób Bogusława Urlicha von Puttkamera w Karżniczce (starosta powiatu słupskiego w XVIII w., wybitny członek zasłużonego rodu Puttkamerów) – 1

Inny cmentarz zabytkowy z ciekawymi obiektami sztuki sepulkralnej ZD (1)

Kluki, Zabytkowy cmentarz z ok. XVIII w. – 1,

Machowino, Zabytkowy cmentarz z XIX w. – 1

I.B. c) Budowle współczesne**Budowle współczesne o wysokiej wartości architektonicznej (1)**

Słupsk, Pierwszy wieżowiec w mieście zwany „Zemstą Koszalina” 1975r. – 1²,

Słupsk, Dom Towarowy Słowniec z najstarszą drewnianą windą w Europie – 1

I.C) Pojedyncze dzieła sztuki:**Pojedyncze obiekty sztuki o znaczeniu krajowym (5)**

Słupsk, Organy w kościele św. Jacka (XVII-wieczna fundacja księcia Ernesta Bogusława) – 5

Pojedyncze obiekty sztuki o znaczeniu regionalnym (3)

Słupsk, Późnorenansowa ambona w kościele NMP – 3,

Słupsk, Sarkofag księżnej pomorskiej Anny de Croy -3

Obiekty, instalacje lub zespoły sztuki współczesnej o znaczeniu krajowym (5)

Słupsk, Największa kolekcja dzieł Witkacego w Muzeum Pomorza Środkowego – 5

² Jako jedyny budynek w Polsce w tamtym czasie posiadał ogólnodostępne windy. Budynek miał być pierwowzorem dla innych wieżowców, lecz zaprzestano budowy kolejnych, co czyni go jedyną taką architektoniczną bryłą

I.D. Muzea i wystawy (w tym skanseny, galerie, muzea techniki)

Muzea o znaczeniu krajowym (8)

Słupsk, Muzeum Pomorza Środkowego – 8

Muzea o znaczeniu lokalnym (2)

Ustka, Muzeum Ziemi Usteckiej – 2,

Ustka, Muzeum Chleba – 2,

Smółdzino, Muzeum Przyrodnicze – 0

Słupsk, wystawa tematyczna pod nazwą Muzeum Kryminalistyki, przy Szkole Policji (0)

Słupsk, wystawa tematyczna pod nazwą Muzeum Wędkarstwa przy sklepie specjalistycznym „Jaxon Club” (0)

Muzea typu skansenowskiego duże o przynajmniej regionalnym zasięgu (10)

Swołowo, Muzeum Kultury Ludowej Pomorza w Swołowie – 10

Inne muzea typu skansenowskiego (6)

Kluki, Skansen Wsi Słowińskiej – 6

Zorganizowane w ostatnim roku wystawy czasowe o zasięgu regionalnym (2)

Kultura ludowa Podhala (23.06.2015 - 04.10.2015) Muzeum Pomorza Środkowego – 2,

Witkacy na wakacjach (23.06.2015 – 04.10.2015) Muzeum Pomorza Środkowego – 2 ,

Numizmatyka III Rzeczypospolitej - Monety obiegowe (13.06.2015- 20.09.2015) Muzeum Pomorza Środkowego – 2

Organizacja Nocy Muzeów w regionie na dużą skalę (ponad 10 placówek) (4)

Noc Muzeów 2015, Ponad 10 placówek – 4

Samodzielne prezentacje multimedialne (4)

Ustka, Galeria multimedialna w bunkrach Blüchera – 4

Przewodniki elektroniczne (1)

Swołowo, Muzeum Kultury Ludowej Pomorza w Swołowie, audioprzewodnik – 1,

Ustka, Bunkry Blüchera, audioprzewodnik – 1

Wersje obcojęzyczne przewodników elektronicznych (do 2 języków za każdy:) (1)

Ustka, Audioprzewodnik Bunkry Blüchera w języku niemieckim – 1 i w języku angielskim – 1

Przewodnicy obiektowi stali (2)

Słupsk, Muzeum Pomorza Środkowego – 2,

Swołowo, Muzeum Kultury Ludowej Pomorza w Swołowie – 2

Przewodnicy obcojęzyczni obiektowi stali za każdy język do trzech (1)

Język angielski (Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku) – 1,

Język niemiecki (Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku) – 1

Przewodnicy obiektowi na wcześniejsze zamówienie (1)

Swołowo, Muzeum Kultury Ludowej Pomorza – 1

Mikroeventy dostępne na zamówienie grupowe podczas zwiedzania muzeum (po 1 pkt)

Ustka, Bunkry Blüchera (bezpieczna strzelnica, łucznictwo tradycyjne) – 1

Własny materiał informacyjny, wydany nie dawniej niż przed 5 laty (1)

Przewodnik po Zamku Książąt Pomorskich oraz Młynie Zamkowym w Słupsku – 1,

Materiały informacyjne Muzeum Kultury Ludowej Pomorza w Swołowie – 1

Wersje obcojęzyczne własnego materiału informacyjnego (1)

Język niemiecki i język angielski w Zamku Książąt Pomorskich w Słupsku – 1,

Język niemiecki i angielski w Muzeum Kultury Ludowej Pomorza w Swołowie – 1

Sklep muzealny otwarty w godzinach pracy muzeum (1)

Słupsk, Muzeum Pomorza Środkowego – 1,

Swołowo, Muzeum Kultury Ludowej Pomorza – 1,

Kluki, Skansen Wsi Słowińskiej – 1

Przy muzeach o znaczeniu **krajowym** dodatkowe punkty za:

Opis zbiorów w językach obcych (1)

Ślupsk, Muzeum Pomorza Środkowego – 1

Przy muzeach regionalnych i lokalnych punkty dodatkowe za:

Stałe godziny otwarcia (1)

Ustka, Muzeum Ziemi Usteckiej – 1,

Swołowo, Muzeum Kultury Ludowej Pomorza – 1,

Kluki, Skansen Wsi Słowińskiej – 1,

Smółdzino, Muzeum Przyrodnicze – 1

Własny materiał informacyjny, opracowania mniejsze (broszury, foldery) (1)

Ślupsk, Muzeum Pomorza Środkowego – 1,

Kluki, Skansen Wsi Słowińskiej – 1,

Smółdzino, Muzeum Przyrodnicze – 1,

Ustka, Muzeum Ziemi Usteckiej – 1,

Swołowo, Muzeum Kultury Ludowej Pomorza – 1

I.E. Eventy kulturowe:

Regularne eventy kultury wysokiej o znaczeniu krajowym (6)

Ślupsk, Komeda Jazz Festival (listopad) – 6,

Ślupsk, Festiwal Pianistyki Polskiej (wrzesień) – 6

Regularne eventy kultury wysokiej o znaczeniu regionalnym (4)

Ślupsk, Ślupska Wiosna Literacka (maj) – 4

Regularne eventy kultury masowej o znaczeniu międzynarodowym (7)

Strzelinko, Festiwal Legend Rocka w Dolinie Charlotty (lipiec) – 7

Regularne eventy kultury masowej o znaczeniu krajowym (6)

Strzelinko, Polska Noc Kabaretowa (lipiec) – 6,

Kluki, Czarne Wesele, silny magnes turystyczny (maj) – 6

Kobylnica/Kwakowo, Disco Polo Hit Festiwal (ponad 10 tys. uczestników) – 6

Regularne eventy kultury masowej o znaczeniu regionalnym (4)

Ślupsk, Niemen non stop (listopad) – 4,

Ślupsk, Jarmark Gryfitów (okres wakacyjny) – 4,

Ślupsk, Święto Ryby (sierpień) – 4

Regularne inscenizacje historyczne lub militarne o znaczeniu regionalnym (4)

Ślupsk, Obłężenie Ślupska – 4,

Regularne działanie na terenie regionu grup inscenizacji historycznej (5)

Ślupsk, Bractwo Rycerskie Księcia Bogusława V – 5

I.G. Kulturowo znacząca oferta przyrodnicza:

ZOO, Akwaria, Parki Dzikich Zwierząt, inne duże obiekty zoologiczne (4)

Strzelinko, Zoo Dolina Charlotty – 4

Park Narodowy z Muzeum Przyrodniczym na terenie regionu (8)

Słowiński Park Narodowy z Muzeum Przyrodniczym w Smółdzinie z filiami w Rąbce i w Rowach – 8

Park Krajobrazowy na terenie regionu (2)

Park Krajobrazowy Dolina Słupi – 2

Rezerwat przyrody na terenie regionu (Poza Parkami Narodowymi i Krajobrazowymi) (1)

Rezerwat przyrody Bagna Izbickie – 1,

Leśny rezerwat przyrody „Buczyna nad Słupią” – 1

Torfowiskowy rezerwat przyrody „Zaleskie Bagna” – 1

Ogród Botaniczny, Palmiarnia, Arboretum (4)

Warcino, Ogród botaniczny – 4

Ogród przy rezydencji, park kultywowany (2)

Ślupsk, Ogród zamkowy – 2

Park miejski duży kultywowany (pow. od 4 ha) z obiektami sztuki (2)

Ślupsk, Park im. Jerzego Waldorffa – 2,

Ślupsk, Park między alejami Henryka Sienkiewicza – 2,

Ustka, Park Uzdrawiskowy – 0

I.H. Szlaki kulturowe:

Przebiegające przez region lub jego miejscowości materialne lub realne szlaki turystyczne o znaczeniu międzynarodowym (8)

Pomorska Droga Świętego Jakuba – 8,

Europejski Szlak Gotyku Ceglanego (Nowa Brama, Kościół św. Jacka) – 8 ,

Szlak Cysterski, pętla pomorska (Ślupsk, Muzeum Pomorza Środkowego) – 8

Przebiegające przez region lub jego miejscowości materialne lub realne szlaki o znaczeniu krajowym (6)

Szlak Latarni Morskich (Latarnia morska w Ustce, Latarnia Morska w Czołpinie) – 6,

Przebiegające przez region materialne lub realne szlaki turystyczne o znaczeniu regionalnym (3)

Szlak Elektrowni Wodnych (Elektrownia wodna Krzynia, Ślupsk, Gałęźnia Mała) – 3,

Pomorski Szlak Bursztynowy (Ślupsk, Galeria Bursztynowa) – 3

Materialne lub realne szlaki turystyczne w regionie (własne) (3)

Szlak „Zwiniętych Torów” (Ustka- Rowy) – 3,

Szlak "Kormoranów" (Gwda – Babilon) – 3,

Szlak "Doliny Ślupi" (Wzdłuż parku krajobrazowego , Ślupsk- Gałęźnia Mała) – 3

Wirtualne szlaki turystyczne, przebiegające przez teren regionu (2)

Śladami Bismarcka po Pomorzu (Warcino) – 2,

Szlak Krainy w Kratę (szachulcowe zabudowania szkieletowe Smołdzino, Swołowo) – 2

Wirtualne trasy tematyczne w miejscowościach regionu (1)

Szlak rowerowy Pierścień Gryfitów (Ślupsk – Swołowo – Dębica Kaszubska- Bydlino) - 1,

Rowerowy „Szlak Kolejowy” (Bałamątek – Objazda – Gardna Wielka – Siecie – Smołdzino) – 1,

Szlak rowerowy „Droga Księżęca” (Ślupsk – Zębowo – Redęcin – Gać – Swołowo – Starkowo) -1

Razem kategoria I: 348 punktów

Kategoria II: Elementy obsługi turystycznej

II.A. Informacja turystyczna:

Informacja turystyczna na miejscu, regularnie czynna (2)

Ślupsk, Centrum Informacji Turystycznej – 2,

Ustka, Lokalna Organizacja Turystyczna "Ustka i Ziemia Ślupska" – 2

Informacja w językach obcych (1)

Język niemiecki – 1, (w Centrum Informacji Turystycznej w Ślupsku),

Język angielski – 1 (w Centrum Informacji Turystycznej w Ślupsku)

Przewodnicy miejscy lub terenowi na zamówienie (3)

Możliwość zamówienia przewodnika przez CIT – 3

Przewodnicy miejscy lub terenowi (1)

Język rosyjski – 1, (w Centrum Informacji Turystycznej w Ślupsku,)

Język niemiecki – 1 (w Centrum Informacji Turystycznej w Ślupsku)

Aktualny własny materiał informacyjny wysokiej jakości na temat regionu lub jego miejscowości (2)

Kolorowy przewodnik po Ustce i okolicach, J. Ellwart, Wyd. Region, Gdynia 2013. – 2,

Okolice Rowów, Ustki i Smołdzina, J. Ellwart, Wyd. Region, Gdynia 2013 – 0,

Śladami Bismarcka po Pomorzu, Jarosław Ellwart, Wyd. Region,

Czwarte, zaktualizowane wydanie przewodnika tematycznego po Pomorzu, Gdynia 2013 - 0

II.B. Infrastruktura turystyczna:

Hotele 5,4,3,2,1-gwiazdkowe, hostele, schroniska, kwatery zorganizowane (2)

*Hotel Grand Lubicz (Ustka) ***** - 2,*

*Hotel Royal Baltic (Ustka) **** - 2,*

*Hotel Lubicz (Ustka) **** - 2,*

*Hotel Pod Kluką (Słupsk) *** - 2,*

*Hotel Staromiejski (Słupsk) *** - 2,*

*Hotel Zamkowy (Słupsk) ** - 2,*

*Hotel Ustka (Ustka) ** - 2,*

Hotel Słupsk (Słupsk) - 2,

Hotel Kormoran (Rowy) – 2,

Pensjonat Pensione Antonio (Słupsk) - 2,

Pensjonat Villa Aronia (Ustka) - 2,

Motel Scarlett (Sycevice) - 2,

Szkolne Schronisko Młodzieżowe (Słupsk) - 2,

Internat Sportowy (Słupsk) - 2,

Pole namiotowe Słowińska Perła (Rowy) - 2,

Pole namiotowe Zacisze (Ustka) - 2

Restauracje z autentyczną kuchnią regionalną (3)

Słupsk, Restauracja „Karczma Pod Kluką” - 3

Restauracje z autentyczną krajową kuchnią tradycyjną (2)

Słupsk, Restauracja „Et Cetera” - 2

Inne restauracje (1)

Słupsk, Restauracja „Słupskie smaki” – 1

Dodatkowe punkty za historyczne wnętrza restauracji (1)

Słupsk, Restauracja „Anna de Croy” w Zamku Księżąt Pomorskich – 1,

Kluki, Karczma u Dargoscha – 1

Dodatkowe punkty za ofertę kulturową w restauracji (1)

Słupsk, Wieczory muzyczne w restauracji „La Venda” – 1

Dodatkowe punkty za restauracje otwarte po godzinie 22 (1)

Ustka, Restauracja Oskar - 1

Bistra, bary (1)

Słupsk, Bar „Poranek” – 1

Możliwość wynajęcia na miejscu autokaru, minibusa, samochodu (2) *Słupsk, Wypożyczalnia*

Samochodów AutoHasan– 2,

Słupsk, Wynajem autobusów Nord Express – 2

II.C. Infrastruktura komunikacyjna:

Duży dworzec kolejowy na miejscu (3)

Słupsk, Dworzec kolejowy – 3

Dworzec autobusowy na miejscu (2)

Słupsk, Dworzec autobusowy – 3

Czynna przystań* pasażerska morska lub rzeczna (1)
Gardna Wielka, Przystań Żeglarska – 1
Droga ekspresowa lub droga główna krajowa w odległości mniej niż 10 km (2)
Droga krajowa 6 (Ślupsk) - 2,
Droga krajowa 21 (Kobylnica, Ślupsk, Ustka) – 2
Obecność komunikacji miejskiej, gminnej, regionalnej (2)
Ustka, Obecność komunikacji autobusowej i kolejowej Ślupsk - 2
Kursy nocne komunikacji miejskiej, gminnej, regionalnej (1)
Ślupsk, Kursy nocne linii 21 – 1
Całodobowa oferta taxi na miejscu (1)
Ślupsk, Oferta City Taxi – 1
Oferta powozów, bryczek i inna retro na zamówienie (1)
Ustka, Wynajęcie bryczek Ośrodek jeździecki Anka – 1

II.D. Promocja turystyczna:

Samodzielny udział regionu lub wchodzących w jego skład miejscowości, gmin lub obiektów w światowych prestiżowych targach turystycznych (3)
ITB Berlin 2015 – 3

Razem kategoria II: 87 punktów

2.3 Kategoria III: Pozostała oferta czasu wolnego

III.A. Instytucje kultury

Teatr stały (za pierwszy obiekt) (3)
Ślupsk, Nowy Teatr im. Witkacego – 3
Filharmonia na miejscu (3)
Ślupsk, Polska Filharmonia Sinfonia Baltica – 3
Sezonowa oferta teatralna lub muzyczna (1)
Ślupsk, Konfrontacje Sztuki Kobiecej – 1,
Ustka, Koncerty radiowe – 1
Teatr muzyczny (operetka, rewia lub musical) na miejscu (2)
Ślupsk, Musicale w Teatrze Nowym – 2
Kino stałe (2)
Ślupsk, Multikino – 2

III.B. Atrakcje krajobrazowe:

Jeziora (zdatne do kąpiei, dostępne) ze szlakami pieszymi/rowerowymi (2)
Jezioro Krzynia – 2
Brzeg morski na terenie regionu (3)
Brzeg morski w Ustce – 3
Pomniki przyrody (1)
Ślupsk, Aleja drzew - 111 brzóz w Parku Kultury i Wypoczynku – 1,
Jesion z Motarzyna – 1
Wieże widokowe stale dostępne (1)
Rowokół, Wieża widokowa – 1,
Kluki, Wieża widokowa – 1
Możliwość zamówienia lotu turystycznego nad regionem lub miejscowością (3)
Istnieje możliwość np. w Areo Klub Ślupsk – 3

III.C. Oferta sportowa, edukacyjna i rekreacyjna:

Baseny kryte ogólnodostępne (2)

Ślupsk, Basen pływacki – 2,

Plaże morskie ogólnodostępne, plaże jeziorne, rzeczne (2)

Plaża Ustka – 2

Stała oferta kursów językowych ogólnodostępnych (2)

Ślupsk, Szkoła językowa Oxford – 2

Stadiony sportowe (1)

Ślupsk, Stadion 650-lecia – 1

Szkoły i szkolenia sportowe ogólnodostępne (jeździeckie, lotnicze, inne) (1)

Dębica Kaszubska, Szkoła jeździecka „Ranczo w Dolinie” – 1,

Ślupsk, Szkoła żeglarska Adkonis – 1

Lodowiska sezonowe) (1)

Ślupsk, Lodowisko Park Kultury i Wypoczynku – 1

Razem kategoria III: 34 punkty

Kategoria IV: Inne czynniki wspierające turystykę kulturową**IV. A. Instytucje w regionie:**

Obecność innej uczelni wyższej w regionie (2)

Ślupsk, Akademia Pomorska – 2,

Ślupsk, Wyższa Hanzeatycka Szkoła Zarządzania – 2

Obecność siedziby władz państwowych (5)

Ślupsk, Urząd Morski – 5

IV.B. Oferta turystyki zdrowotnej w regionie:

Oficjalne kurorty (4)

Ustka – 4

Sanatoria i ogólnodostępne ośrodki rehabilitacji (2)

Ustka, Sanatorium Promyk – 2,

Ustka, Sanatorium Radość – 2

IV.C. Oferta turystyki biznesowej w regionie:

Obecność krajowych central wielkich firm w regionie (2)

Firma obuwnicza Gino Rossi – 2,

Scania Production Ślupsk – 2,

Firma Bajcar – 2

Całoroczne centra konferencyjne (3)

Ślupsk, Centrum Szkoleniowo-konferencyjne w Ślupskim Inkubatorze Technologicznym – 3

IV.D. Oferta shoppingu w regionie:

Galeria zakupów o znaczeniu regionalnym

Ślupsk, Centrum Handlowe „Jantar” – 4,

Ślupsk, Galeria „Ślupsk” – 2

Deptak handlowy (2)

Ślupsk, Deptak przy ul. Nowobramskiej – 2

IV.E. Zagraniczne Partnerstwa Miast i Regionów:

Istnienie zagranicznych związków partnerskich regionu lub jego miejscowości (1)

*Słupsk nawiązał współpracę z:**Archangielsk (Rosja) – 1,**Vantaa (Finlandia) – 1,**Grodno (Białoruś) – 1,**Bari (Włochy) – 1***Razem kategoria IV: 38 punktów**

Punktacja:

Kategoria I 348

Kategoria II: 79

Kategoria III: 34

Kategoria IV: 38

Suma punktów we wszystkich kategoriach: 501.

W poniższej tabeli szczegółowo zestawiono punktację ustaloną dla poszczególnych kategorii przeprowadzonego badania. Przyznane punkty odnoszą się do każdego z analizowanych zakresów. Dokładniejsza analiza tych wielkości pozwala dostrzec czynniki w najwyższym stopniu warunkujące rozwój turystyki kulturowej na obszarze miasta Słupsk i powiatu słupskiego.

Tabela 1. Zestawienie punktacji dla miasta Słupsk i powiatu słupskiego

Kategoria	Podkategoria	Uzyskane punkty	Maksymalna ilość punktów
I. Potencjalne cele turystyki kulturowej	I.A. Zabytki, w tym:	83	473
	I.A. a. zabytki sakralne	17	122
	I.A. b. zamki i pałace	13	108
	I.A. c. inne zab. architekt. i techniki	47	140
	I.A. d. obiekty militarne	6	18
	I.A. e. dodatkowe punkty	0	85
	I.B. Miejsca historyczne/znaczące	39	468
	I.B. a. Budowle hist. i monumenty	28	102
	I.B. b. Cmentarze historyczne	9	56
	I.B. c. Budowle współczesne	2	10
	I.C. Dzieła sztuki (pojedyncze)	16	72
	I.D. Muzea i wystawy	61+10	115+90
	I.E. Eventy kulturowe	62	150
	I.F. Zakłady przem. z ofertą turystyczną	0	16
	I.G. Kul. znacząca oferta przyrodnicza	27	53
	I.H. Szlaki kulturowe	52	106
	RAZEM za kategorię I	350	1243
II. Elementy obsługi turystycznej	II.A. Informacja turystyczna	13	17
	II.B. Infrastruktura turystyczna	47	51
	II.C. Infr. komunikacyjna	16	32
	II.D. Promocja turystyczna	3	20
	RAZEM za kategorię II	79	120
III. Pozostała oferta czasu wolnego	III.A. Instytucje kultury	12	12
	III.B. Atrakcje krajobrazowe	12	14
	III.C. Oferta sport., eduk., rekr.,	10	13
	RAZEM za kategorię III	34	39

Kategoria	Podkategoria	Uzyskane punkty	Maksymalna ilość punktów
IV. Inne czynniki wspierające turystykę kulturową	IV.A. Instytucje w regionie	11	15
	IV.B. Oferta turystyki zdrowotnej	8	16
	IV.C. Oferta turystyki biznesowej	9	11
	IV.D. Oferta shoppingu	6	11
	IV.E. Zagraniczne partnerstwa	4	4
	RAZEM za kategorię IV	38	57
SUMA	WSZYSTKIE KATEGORIE	501	1459

3. Wnioski z przeprowadzonej analizy

W celu zastosowania wybranej metody badań potencjału turystyczno-kulturowego dla Pomorza Środkowego, wyszczególniono mikroregion, w którego skład zaliczono Słupsk – miasto na prawach powiatu oraz ziemski powiat słupski. Objęty badaniami obszar, w wyżej ukazanej analizie, uzyskał łączny wynik 501 punktów w czterech kategoriach badawczych. W kluczowej z punktu widzenia walorów i atrakcji kategorii I zsumowany wynik wyniósł 350 punktów. Zgodnie z tym wynikiem, mikroregion słupski można określić mianem **regionu o dużym potencjale turystyczno-kulturowym** [Mikos von Rohrscheidt 2010, s. 471].

Największą liczbę atrakcji i walorów dla turystyki kulturowej odnotowano na terenie dwóch miast powiatu - Słupska i Ustki, a także na obszarze Słowińskiego Parku Narodowego, w tym głównie w skansenie w Klukach. W przypadku Słupska na uwagę zasługują liczne instytucje kultury – muzea, galerie sztuki oraz teatr i filharmonia, a także rozbudowana infrastruktura turystyczna, ze stale otwartym punktem informacji turystycznej. Ustka, posiadająca status kurortu, dotychczas kojarzona była z tradycyjną formą turystyki. W przypadku tej miejscowości, określenie przeważających motywacji podróżnych formuła 3xS (z ang. *sea, sun, sand*) w adekwatny sposób określało czynniki kształtujące większość wypraw Polaków nad Morze Bałtyckie. Jednak rozwinięta oferta wystawiennicza, nowe imprezy turystyczne, a także stale postępująca rewitalizacja dawnej osady rybackiej powodują, iż podróżni motywowani kulturowo w coraz większym stopniu odnajdą w tym ośrodku atrakcje ukierunkowane na zaspokajanie ich potrzeb. W przypadku Słupska i Ustki należy też podkreślić starania lokalnych władz samorządowych, promujących oba ośrodki wspólnie jako *dwumiasto*. W oparciu o stwierdzoną w badaniach różnorodną ofertę obydwu miast, należy ocenić taką politykę promocyjną jako interesującą i perspektywiczną, ponieważ dzięki określeniu wspólnej oferty oba ośrodki mogą wzajemnie uzupełnić zarówno listę walorów, jak i wzajemnie pokryć swoje deficyty w ofercie turystycznej.

Słowiński Park Narodowy ze swoją ofertą przyrodniczą, wystawienniczą oraz edukacyjną stanowi jeden z wyraźniejszych obszarów na turystycznej mapie badanego regionu. Silnym wyróżnikiem parku w stosunku do innych obszarów chronionej przyrody w Polsce jest jego mocne powiązanie z dziedzictwem kulturowym lokalnej grupy etnicznej Słowińców. Nie tylko nazwa parku czy ukształtowanie terenu, ale także znajdujące się na jego obszarze osady, a także oferta turystyczna Muzeum Wsi Słowińskiej w Klukach, tworzą możliwości zaprezentowania losów protestanckich Kaszubów żyjących przez wieki między jeziorami Gardno i Łebsko.

W odniesieniu do całego badanego regionu, na potencjał kulturowo-turystyczny poważnie wpływa relatywnie mocno rozbudowana oferta muzealna i aktywność innych znajdujących się na tym terenie instytucji wystawienniczych. Składają się na nie głównie Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku oraz Muzeum Ziemi Usteckiej wraz z oddziałami etnograficznymi, a także wspomniany wcześniej skansen w Klukach oraz Muzeum Kultury Ludowej Pomorza w Swołowie. Dużymi atrakcjami dla turystów wydają się być organizowane tamże imprezy plenerowe, podczas których prezentowana jest tradycja i szerzej

- kultura niematerialna, rzemiosło, a nawet stroje dawnych Pomorzan. Tego typu działalność zmierza do pobudzenia wśród dzisiejszych mieszkańców powiatu słupskiego emocjonalnego związku z dziedzictwem kulturowym Środkowego Pomorza. W trakcie badań zwrócono uwagę na dużą skalę i zasięg turystycznego oddziaływania takich imprez kulturalnych jak Czarne Wesele w Klukach czy Pomorskie Święto Ziół w Swołowie.

W słupskim Zamku Książąt Pomorskich, gdzie znajduje się główna siedziba Muzeum Pomorza Środkowego, zaprezentowane są wystawy stałe i czasowe. Niestety istotnym mankamentem w obu przypadkach jest brak multimedialnych i interaktywnych elementów urządzenia ekspozycji. Niemniej w muzeum zwiedzający może zapoznać się z historią dynastii Gryfitów i wyposażeniem wnętrza średniowiecznego zamku. Ponadto Słupsk posiada największą krajową kolekcję dzieł Stanisława Ignacego Witkiewicza. Twórczość Witkacego jest też mocno podkreślana w kampanii promocyjnej miasta: na drogach wjazdowych do Słupska ustawione są tablice informujące o tych zbiorach, na ścianach bloków mieszkalnych namalowano murale z reprodukcjami obrazów, a co roku we wrześniu organizowany jest przegląd artystyczny *Witkacy pod Strzechy*. Ta atrakcja, przy przemyślanej i dobrze zaadresowanej promocji, powinna być zauważona i doceniona przez pasjonatów malarstwa.

Wspomniany Zamek Książąt Pomorskich jest równocześnie jednym z ważniejszych materialnych świadectw odrębnej historii Środkowego Pomorza. Wraz z Młynem i Bramą Młyńską tworzy on zespół wizytówek turystycznych Słupska. Jednak zabytkami średniowiecznej historii miasta są również inne budowle. Wśród nich jest Brama Nowa, gdzie zlokalizowano galerię sztuki oraz dawny kościół św. Mikołaja, który utracił sakralne funkcje i dziś jest siedzibą biblioteki. Z kolei neogotycki ratusz uchodzi za jeden z piękniejszych budynków publicznych na Pomorzu. We wnętrzu znajdują się liczne obrazy, witraże, a także powszechnie rozpoznawalny prehistoryczny obiekt sztuki – tzw. Bursztynowy Niedźwiadek.

Przy części zabytków miasta umieszczono tablice informacyjne. Dzięki nim można zapoznać się z historią tych obiektów oraz ciekawostkami i anegdotami, zawsze najbardziej interesującymi turystów. Dodatkowo plansze opatrzone są kodami QR, które można zeskanować urządzeniem mobilnym. Kody odsyłają na stronę www, gdzie zamieszczono opisy zabytków w językach polskim, angielskim i niemieckim. Przykładowo jedna z takich tablic, stojąca przy Baszcie Czarownic, warownej konstrukcji, służącej niegdyś jako więzienie, informuje, że nazwa wywodzi się od Triny Papisten – ostatniej kobiety spalonej w Słupsku na stosie za czary.

W Słupsku znajduje się kilka obiektów formalnie zaliczanych do szlaków turystyczno-kulturowych, w tym systemów o międzynarodowym lub ogólnokrajowym znaczeniu, jak Pomorska Droga Św. Jakuba, Szlak Gotyku Ceglanego, Pomorski Szlak Bursztynowy czy Szlak Łatań Morskich. Warta uwagi jest także wirtualna regionalna trasa turystyczna *Śladami Bismarcka po Pomorzu*, wytyczona przez Jarosława Ellwarta i Petera Olivera Loew w ich monografii o tym samym tytule, ponieważ podkreśla ona rolę Warcina. Wydaje się, że potencjał pałacu w Warcinie (dawnej siedziby Ottona von Bismarcka, w której podejmowane były decyzje kluczowe dla losów XIX w. Europy) nie jest jeszcze w pełni wykorzystywany w organizacji turystyki w powiecie.

Integralną częścią oferty kulturalnej i turystyczno-kulturowej powiatu słupskiego od dawna jest także muzyka. W każdy czwartek sezonu letniego w Słupsku odbywają się koncerty organowe, na początku września w tym mieście trwa Festiwal Pianistyki Polskiej, a od 1996 roku na miejscowej scenie występują znane artystki w ramach Konfrontacji Sztuki Kobiecej. Jednak w ostatnich latach najbardziej rozpoznawalną imprezą muzyczną stał się *Festiwal Legend Rocka w Dolinie Charlotty*.

Zabezpieczenie przez miasto środków finansowych na wsparcie organizacji imprez kulturalnych i turystycznych z pewnością jest szczególnie trudne w sytuacji, w jakiej ostatnio znalazł się Słupsk, jako jedno z najbardziej zadłużonych miast w Polsce. Pomimo to wydaje się, iż warto wspierać wydarzenia, które mogą przyciągnąć tu odwiedzających i turystów.

Turystyka jest przecież jednym z obszarów gospodarki, który ma szczególnie potencjał generowania przychodów.

Słupski Teatr Nowy - jako jeden z nielicznych w Polsce - posiada licencje na wystawianie zagranicznych musicali, a tutejsi filharmonicy słyną z wysokiego poziomu artystycznego. Można przypuszczać, że gdyby siedziba artystów była w lepszym stanie, a działania promocyjne bardziej skupiły się na popularyzacji oferty kulturalnej powiatu oraz gdyby stworzono atrakcyjne (okolicznościowe) pakiety turystyczne powiązane z terminami ważniejszych wydarzeń muzycznych, to Słupsk miałby szansę przyciągać większą rzeszę melomanów.

Wydaje się, iż aktualnie Słupsk staje przed szczególną szansą dotarcia do większej liczby potencjalnych turystów. Od listopada 2014 r. prezydentem miasta, wybranym w powszechnych wyborach jest Robert Biedroń, znany działacz społeczny i polityczny. Wraz z jego działalnością, nie tylko polityczną, Słupsk znacznie częściej niż dotychczas pojawia się w mediach ogólnopolskich. Do miasta przyjeżdżają znani celebryci, politycy i działacze społeczni, którzy na swój sposób promują miasto. Wydaje się, że tego rodzaju aktywność można wykorzystać także w popularyzacji całego powiatu.

W roku 2015 znacznie zaktywizowało się – wspominał wcześniej – Miejskie Centrum Informacji Turystycznej. Bardzo dogodna jest lokalizacja tej placówki: funkcjonuje ona w ścisłym centrum miasta, w bliskim sąsiedztwie ratusza. Godziny otwarcia CIT (w sezonie: od 15.czerwca do 15.września): w godzinach od 9:00 do 18:00, a także (choć niestety znacznie krócej!) w soboty i niedziele, jak również innowatorskie metody i narzędzia promocji, to zauważalne atuty tej instytucji. Ponadto odnotowano starania, aby powracać do dawnych produktów tego obszaru, chociażby poprzez popularyzację tradycyjnego sera *Słupski Chłopczyk*. Na podstawie obserwacji obecnych trendów w turystyce, należy uznać koncentrację na tych działaniach za właściwą decyzję, ponieważ liczni turyści kulturowi są ukierunkowani na poszukiwanie autentyczności w jej rozlicznych aspektach, w tym tej kulinarnej.

Słupsk jest miastem względnie dużym, jednak wielkość, a nawet historyczna metryka tego ośrodka nie w pełni przekładają się na jego znaczenie jako celu turystyki kulturowej. Z pewnością ma to związek z bliskością wybrzeża morskiego. Taka lokalizacja jest z pewnością dużym atutem, niemniej nieodpowiednio wykorzystywana może również ujemnie oddziaływać na ruch turystyczny do miasta, a także do innych obszarów na terenie powiatu, które nie są położone w bezpośrednim sąsiedztwie bałtyckich plaż. Problem ten dotyczy wiele nadmorskich miejscowości. Turyści, którzy przybyli nad morze głównie w celu plażowania, miasto odwiedzają często tylko po to, by dokonać tu niezbędnych zakupów. Wzrost zainteresowania instytucjami i programem kulturowym zauważa się przy gorszej pogodzie, która nie sprzyja zażywaniu kąpeli wodnych i słonecznych. Oczywiście miasto nie powinno konkurować z turystyką wypoczynkową, ale raczej tworzyć dla niej alternatywę, skierowaną zarówno do rozczarowanych pogodą turystów, jak i do odbiorców poszukujących poza wypoczynkiem także atrakcji antropogenicznych lub pragnących zaspokoić potrzeby poznawcze. Taka polityka może mieć wpływ na zwiększenie ruchu turystów także w miesiąca chłodniejszych (kwiecień-maj oraz wrzesień-październik). Ponadto warto wykorzystać zauważalny w Polsce dynamiczny rozwój skali wyjazdów weekendowych, czy krótko trwałych wyjazdów do miast (tzw. *city-break*). Zainteresowanie nimi wzrasta w naszym kraju poważnie w trakcie długich weekendów.

Pod względem infrastrukturalnym Ziemię Słupską należy uznać za dobrze przygotowaną do przyjazdu turystów. Na tym obszarze działa wiele hoteli i pensjonatów w każdym standardzie, dzięki czemu nocleg jest dostępny w różnych przedziałach cenowych. Prócz bazy noclegowej, dobrze zorganizowane jest zaplecze gastronomiczne. Słupsk leży mniej więcej w połowie drogi z Gdańska do Szczecina. Duża część podróżnych zatrzymuje się tutaj na krótki postój. Stolica powiatu posiada połączenia kolejowe i autobusowe z innymi

istotnymi ośrodkami w regionie. Mimo wcześniejszych planów, w okolicach nie powstało jak dotąd małe lotnisko cywilne, które mogłoby obsługiwać pasażerów krajowych. Decyzja ta podyktowana była dużym kosztem inwestycji, a także ograniczeniami, jakie narzucają plany projektu tzw. tarczy antyrakietowej, której baza ma powstać w Redzikowie pod Słupskiem. Analizując losy powstałych już lotnisk w okolicach dużych miast powiatowych (jak np. Radom) można stwierdzić iż rozwój infrastruktury drogowej i połączeń kolejowych z dużymi miastami wojewódzkimi jest lepszym rozwiązaniem niż budowa lokalnego lotniczego portu turystycznego. Jako szczególną szansę na rozwój turystyki w regionie już od tegorocznego sezonu turystycznego (2016 r.) należy więc traktować raczej zapowiadane przez PKP stworzenie bezpośrednich połączeń kolejowych z Warszawą i Krakowem z udziałem pociągów Pendolino. Widać także starania lokalnych stowarzyszeń i mieszkańców Słupska, by przywrócić drugi tor kolejowy pomiędzy Słupskiem a Lęborkiem. W planach rozwoju uwzględniono utworzone wcześniej nasypy kolejowe, gdy druga nitka torów jeszcze funkcjonowała. Dotychczasowa infrastruktura wydaje się być powoli niewystarczająca, zwłaszcza w perspektywie nowych połączeń ekspresowych.

4. Postulaty dotyczące rozwijania turystyki kulturowej w mikroregionie.

Na podstawie zebranych wyników badań, a także w oparciu o zaprezentowane wyżej wnioski sformułowano postulaty, których uwzględnienie w najbliższych planach rozwoju turystyki w regionie, zdaniem autorów, ma szansę zwiększyć atrakcyjność turystyczną badanego obszaru.

1. Budowa wizerunku Słupska i okolic jako destynacji turystyki krótkookresowej – jak wspomniano, coraz większą popularnością cieszą się weekendowe wyjazdy turystyczne. Większa liczba dni wolnych od pracy, stopniowe bogacenie się społeczeństwa, a także zwiększająca się jego mobilność powodują, iż coraz częściej wyjeżdża się *na sobotę i niedzielę*. Szczególnie chętnie korzysta się z tzw. długich weekendów. Do tej pory na popularności *city-break* zyskiwały przede wszystkim największe ośrodki miejskie. W opinii autorów turyści umotywowani kulturowo cały czas są zainteresowani odkrywaniem nowych celów wyjazdów i urozmaicaniem swoich doświadczeń. Ponadto, na przykładzie kilku mniejszych ośrodków widać, że również miasta powiatowe o dłuższej historii i zróżnicowanych walorach mogą stać się silnymi magnesami dla turystyki miejskiej. Korzyścią wynikającą z osiągnięcia takiego stanu rzeczy, będzie także wydłużenie się sezonu turystycznego. Jedną z atrakcji, która ma szansę przyciągnąć turystów zorientowanych kulturowo mogłaby być lokalna wersja nocy muzeów – być może organizowana w innym terminie niż jej ogólnopolska edycja. Wówczas instytucje wystawiennicze z powiatu słupskiego nie musiałyby rywalizować z ofertą gdańskich muzeów. Dobry pomysłem mogłaby się okazać organizacja takiej imprezy w trakcie letniego sezonu turystycznego.

2. Wspólna promocja powiatu – wzmocnienie informacji o Słupsku i okolicach, jako miejscu wartym odwiedzenia, można osiągnąć poprzez propagowanie powiatu jako jednego produktu turystycznego. W badaniach i we wnioskach wskazano, iż oferty Słupska i Ustki dobrze uzupełniają się wzajemnie. Dlatego postuluje się dalsze wzmacnianie wizerunku „dwumiasta”. Ponadto wydaje się, że w promocji należy wykorzystywać lokalizację na terenie powiatu słupskiego Słowińskiego Parku Narodowego wraz ze wszystkimi jego atrakcjami i walorami turystycznymi. Należy przy tym zwracać uwagę adresatów promocji na wyjątkowość tamtejszych plaż, wyraźnie wyróżniających się na tle sąsiednich nadmorskich powiatów.

3. Wspólnemu czerpaniu korzyści z turystyki służą również lokalne i tematyczne pakiety turystyczne. Na terenie powiatu słupskiego widać duży potencjał do ich konstruowania.

Jednym z nich mogłaby być wspólna oferta zwiedzania dla najważniejszych ośrodków wystawienniczych regionu (głównie muzea w Słupsku, Swołowie, Smołdzinie, Klukach i Ustce). Wspólny pakiet powinien opierać się na jednym bilecie kombinowanym umożliwiającym wstęp dop wymienionych placówek, a fakultatywnie oferować także usługę noclegową i gastronomiczną czy zwiedzanie Słupska z przewodnikiem, a dla małych grup także transport np. minibusem pomiędzy miejscami realizacji pakietu. Tym samym mogliby z niego korzystać zarówno wczasowicze (mający już zapewnione noclegi), jak i typowi turyści kulturowi, którzy przyjeżdżaliby w sezonie lub poza nim głównie z potrzeb poznawczych). Konsument pakietu poznawałby w ten sposób większą część regionu wraz z jego głównymi atrakcjami. W dalszej perspektywie warto rozważyć dołączenie do pakietu również pałacu w Warcinie, aby lepiej wykorzystywać pamiątki po Żelaznym Kanclerzu w promocji powiatu.

4.Zestawienie eventów turystyczno-kulturowych w Słupsku z tymi organizowanymi w innych ośrodkach Pomorza. Następnym krokiem uzupełniającym wspólną promocję turystyczną powiatu może być łączenie działań marketingowych z innymi jednostkami administracyjnymi Pomorza Środkowego, poprzez stworzenie/wydanie kalendarza imprez, popularyzowanego wśród turystów. W nim, prócz wydarzeń w Słupsku, mogłyby się znaleźć także eventy kulturalne organizowane na terenie innych powiatów. W pierwszej kolejności takie zestawienie może zostać rozbudowane o ziemię koszalińską, a rzekoma rywalizacja obu miast ma szansę stać osią przewodnią wspólnej promocji. Dalej zestawienie należałoby rozwijać o kolejne ośrodki, np. Lębork czy Sławno. Dałoby to okazję do poszerzenia zasięgu oddziaływania reklamy i obniżenia kosztów promocji Pomorza Środkowego.

5.Rozwijanie listy atrakcji z równoczesnym akcentowaniem unikatowości dziedzictwa i walorów wybranych miejsc powiatu. Od wielu lat badacze turystyki kulturowej podkreślają, iż wyszczególnione cechy unikatowe dziedzictwa i jego materialnych świadectw mocniej przyciągają turystów. Zauważana na przestrzeni ostatnich lat rewitalizacja dawnego portu rybackiego w Ustce może być silniej promowana jako znak wyróżniający ten ośrodek spośród innych nadbałtyckich kurortów naszego kraju. Wszechobecne hałaśliwe automaty do gier czy wielokolorowe namioty są coraz gorzej odbierane przez wielu gości, właśnie ze względu na identyczność z innymi miejscami nad morzem oraz brak jakiegokolwiek związku z danym miejscem i jego dziedzictwem. Zważywszy ten fakt wydaje się, iż promocja Ustki poprzez ukazywanie postępów w odnawianiu kolejnych szachulcowych budynków, może stać się kolejną szansą na przyciąganie uwagi turystów. Kolejnym wyróżnikiem ziemi słupskiej, wartym silnej promocji jest unikatowe dziedzictwo Słowińców. Dlatego władze samorządowe i opiekunowie obiektów powinni poważnie rozważyć rozpoczęcie starań o **wpisanie dziedzictwa Słowińców na listę Pomników Historii**. Uzyskanie tego statusu znacznie wzmocniłoby siłę promocji i umożliwiło aplikowanie o środki pomocowe dla rozwinięcia oferty kulturalnej, a pośrednio także dla poprawy poziomu zagospodarowania turystycznego. Ponadto władze lokalne powinny świadomie i konsekwentnie wspierać działania tych podmiotów, które już teraz starają się promować region odwołując się do jego autentyczności i unikatowości, jak chociażby Słowińska Grupa Rybacka.

6. Definiowanie i promowanie powiatu słupskiego jako destynacji turystyki kulturowo-przyrodniczej i aktywnej turystyki kulturowej. Badania wykazały, że silną stroną analizowanego obszaru jest potencjał w zakresie odpowiadającym zainteresowaniom turystyki kulturowo-przyrodniczej. Region słupski jest bogaty w atrakcje przyrodnicze – liczne parki, lasy i dostęp do morskiej linii brzegowej. Prócz walorów czysto naturalnych, ich część ma też komponent antropogeniczny, akcentujący silne związki człowieka z przyrodą. Ponadto obszar powiatu ze względu na jego położenie i ukształtowanie terenu, nadaje się do rozwinięcia oferty turystyki aktywnej w oparciu o ruch rowerowy. Stworzone

już szlaki rowerowe, piesze i kajakowe mogą stanowić podstawę dla utworzenia takich lokalnych pakietów i programów turystycznych. Pilną potrzebą jest wspieranie wypożyczalni rowerów, najlepiej posiadających punkty pobrania i oddawania w różnych miejscowościach powiatu. Dodatkowo obszary przez które przepływa rzeka Słupia od wielu lat chętnie odwiedzane są przez wędkarzy, którzy liczą na bogate połowy troci, lokalizacja nad Bałtykiem daje też szansę przyciągania amatorów wędkarstwa w morzu. Lokalne władze powinny próbować utrzymać takie zainteresowanie nimi, poprzez tworzenie dobrej infrastruktury, stałe zarybianie i czyszczenie rzeki, zwalczanie kłusownictwa we współpracy ze Strażą Rybacką i policją. Inną formą spędzania wolnego czasu, jest także kajakarstwo, lecz aby w pełni korzystać z możliwości jakie daje rzeka Słupia, należałoby rozbudować infrastrukturę turystyki kajakowej. Na rzece organizowane są spływy różnej trudności: od tras spokojnych po wyczynowe. W celu uatrakcyjnienia oferty, należałoby stworzyć przystanie kajakowe, pola biwakowe, a także dopracować oznakowanie tras. Jednocześnie liczna grupa potencjalnych amatorów wymienionych aktywnych zajęć powinna być zainteresowana oferta kulturową (poznawczą) obszaru przez przygotowanie dla nich publikacji (folderów, ulotek, przewodników) oraz pakietów zawierających taki komponent (np., odwiedzin na wystawach i muzeach, zwiedzania).

7. Wykorzystanie zmian identyfikacji wizualnej Słupska w promocji turystyki – metamorfoza logotypu Słupska oraz ustalenie zasad identyfikacji wizualnej miasta były szeroko komentowane w roku 2015. Należy zatem konsekwentnie stosować wybrane oznaczenia także w materiałach promujących turystykę. W tym obszarze należy też silniej wykorzystywać pewne symbole, aby poprzez ich autentyczność wzmacniać rozpoznawalność miasta i okolic wśród polskich turystów. Przykładowo w większym stopniu można wykorzystywać wizerunek Bursztynowego Niedźwiadka – coraz powszechniej rozpoznawalnego historycznego amuletu - w tworzeniu artystycznej biżuterii ze Słupska, a jego wizerunek w produkcji różnego rodzaju pamiątkowych gadżetów. Wspominanie wcześniej działania, których celem jest unifikacja wizualna miasta, są dobrze oceniane przez specjalistów ds. marketingu. Następnym krokiem mogłoby być wybranie symbolu miasta (Słupski Niedźwiadek Szczęścia, dzieła Witkacego, Gryf) i jego konsekwentne wykorzystywanie, tak by stał się dla Słupska i regionu tym, czym Koźiołki dla Poznania czy Smok Wawelski dla Krakowa.

5. Słupsk i powiat słupski jako destynacja turystyki kulturowej

Z przeprowadzonej analizy potencjału turystyczno-kulturowego oraz jej zestawienia z zasobami i walorami sąsiednich obszarów wynika, że badany mikroregion jest lub może być atrakcyjnym obszarem docelowym dla następujących form turystyki kulturowej: turystyki kulturowo-przyrodniczej, tematycznej, dziedzictwa kulturowego, etnicznej, muzealnej, eventowej oraz – w mniejszym stopniu – industrialnej.

Turystyka kulturowo-przyrodnicza

Wspomniane powyżej powiązanie walorów Słowińskiego Parku Narodowego eksponujące symbiozę przyrody i bliskiej jej kultury lokalnej grupy etnicznej tworzy dobre podstawy do konstruowania na terenie Parku i jego obrzeżach produktów turystyki kulturowo-przyrodniczej. Głównym magnesem i ośrodkiem takiego produktu będzie zapewne Muzeum Wsi Słowińskiej w Klukach, a jej uzupełnieniem – wycieczki terenowe, z elementami edukacyjnymi, aktywnymi i rekreacyjnymi. Wyjątkowa jest przy tym możliwość udania się na plażę Słowińskiego Parku Narodowego. Brak rozbudowanej infrastruktury turystycznej oraz komercyjnych punktów sprzedaży zdecydowanie odróżnia tamtejszy fragment Wybrzeża Słowińskiego od większości nadbałtyckich plaż. Atrakcje przyrodnicze i magnesy dla

turystyki kulturowo-przyrodniczej Słowińskiego Parku Narodowego nie ograniczają się jedynie do możliwości spokojnego odpoczynku nad Bałtykiem. Wśród najbardziej znanych walorów tego obszaru należy wymienić Jezioro Łebsko i Jezioro Gardno. Ich znaczenie kulturowe jest mocno związane z dziedzictwem Słowińców. Z kolei Wzgórze Rowokół, związane z kulturą wcześniejszych mieszkańców tego terenu także w okresie przedchrześcijańskim, wpisało się w późniejsze tradycje kaszubskie. Najszerzej chyba rozpoznawalnym walorem Słowińskiego Parku Narodowego są tamtejsze ruchome wydmy. Co prawda część turystów kojarzy je z Łebą, położoną już na terenie powiatu lęborskiego, niemniej same wydmy znajdują się w granicach powiatu słupskiego. Ta pomyłka dotyczy zresztą zdecydowanej większości parku, którego obszar niemal w całości znajduje się terenie analizowanej jednostki administracyjnej. Słowiński Park Narodowy posiada także punkty edukacyjne, ścieżki przyrodnicze, wieże widokowe, a także Muzeum Przyrodnicze w Smołdzinie i jego filię w Rowach. Tradycja wypoczynku nad brzegiem Morza Bałtyckiego na ziemiach powiatu słupskiego sięga XIX w. Wtedy odkrywano korzyści wynikające z kąpeli w morzu i z wypoczynku na plaży. Przez następne dziesięciolecia i przy zmieniającej się sytuacji politycznej, miejscowości leżące na wybrzeżu niezmiennie przyciągały gości.

Poza obszarem parku turyści kulturowi zainteresowani walorami przyrodniczymi z pewnością docenią uroki rzeki Słupi, tamtejszego parku krajobrazowego czy jednego z licznych rezerwatów przyrody. Prócz pierwotnej natury w Słowińskim Parku Narodowym w powiecie słupskim, można zapoznać się także z miejscami, gdzie przyroda została ukształtowana przez człowieka. Warto w tym kontekście odwiedzić ogrody przy siedzibie Księżąt Pomorskich czy rezydencji Bismarcka. Z kolei po drodze na plażę w Uście można zapoznać się z atrakcjami Doliny Charlotte, w tym zorganizowanym przez podmioty prywatne fokarium i niewielkim ogrodem zoologicznym.

Obecnie dwoma najważniejszymi ośrodkami, do których, zwłaszcza w sezonie letnim, tłumnie przyjeżdżają turyści spragnieni tej formy wypoczynku, są Ustka i Rowy. Pierwsza z tych miejscowości posiada status uzdrowiska, dlatego kuracjusze są goszczeni przez tamtejsze sanatoria cały rok. Jednak powiat słupski ze swoimi atrakcjami daje przyjezdnym szerszy wachlarz wariantów wypoczynku nad morzem. Ciekawą formą poznawania relacji człowieka z przyrodą powiatu słupskiego, może być korzystanie z oferty szlaku, umożliwiającego poznawanie elektrowni wodnych. Na koniec warto podkreślić, że zgodnie z najnowszym, opublikowanym na koniec 2015 r., raportem Głównego Inspektoratu Ochrony Środowiska, powietrze w Słupsku jest najczystsze z wszystkich miast w Polsce [<http://www.gios.gov.pl/pl> dostęp: 31.01.2016 r.].

Turystyka tematyczna

W trakcie badań waloryzacyjnych odnotowano funkcjonowanie przynajmniej kilka szlaków kulturowo-turystycznych. Takie systemy, o ile są sprawnie koordynowane i konsekwentnie promowane, a także gwarantują rzeczywistą dostępność do atrakcji, mają znaczący potencjał przyciągania tych turystów i odwiedzających, których uwaga i aktywności koncentrują się wokół wybranej tematyki czy konkretnego zagadnienia. Rozpoznawalnym produktem turystycznym jest Szlak Latarni Morskich. W powiecie słupskim są położone dwa obiekty tego systemu. Podczas obserwacji terenowych stwierdzono iż szlak przyciąga do nich sporą liczbę turystów, zarówno tych wypoczywających w jednym miejscu, jak i osoby podróżujące wzdłuż wybrzeża (np. rowerzyści czy motocykliści). Prostym, ale wartym podkreślenia sposobem zachęcenia gości do odwiedzin w każdej z latarni szlaku jest przygotowanie i dystrybucja tematycznego programu lojalnościowego, na przykład wydanie paszportów latarnika *Bliza*. Dzięki naturalnej ludzkiej skłonności do kolekcjonowania i jednoczesnemu budzeniu zainteresowania kolejnymi obiektami z listy możliwość nabycia lub darmowego pozyskania takich książeczek może zwiększyć ruch turystyczny w każdym obiekcie szlaku. Jednocześnie potwierdzona pieczęcią wizyta w poszczególnych obiektach może przełożyć się

na wymierne korzyści dla turystów w postaci rabatów na ceny biletów lub inne usługi w samych obiektach lub w ich otoczeniu. Inicjatorami takiego programu w skali całego szlaku mogliby być odpowiedzialni za turystykę w Słupsku lub powiecie, jako że dużo zyskałyby na nim atrakcje położone na ich terenie. Kolejnymi znanymi systemami, przebiegającymi przez powiat słupski są Pomorska Druga Świętego Jakuba, Europejski Szlak Gotyku Ceglanego i pętla pomorska Szlaku Cysterskiego. Każdy z tych systemów posiada międzynarodowy potencjał turystyczny (jednak na dziś dzień niekoniecznie optymalnie wykorzystywany). Wśród regionalnych tras na czoło dzięki interesującemu i unikatowemu wysuwają się z kolei Szlak Elektrowni Wodnych i Pomorski Szlak Bursztynowy. Swój potencjał mają także wirtualne trasy turystyczno-kulturowe o zasięgu lokalnym, jak np. ta wytyczona przez Jarosława Ellwarta i Petera Olivera Loew wokół zabytków związanych z Ottonem von Bismarckiem. Promocja tego produktu może przełożyć się na realne korzyści powiatu w postaci zwiększania zainteresowania i lepszego turystycznego wykorzystania pamiątek po kanclerzu Rzeszy, znajdujących się w Warcinie. Warto wspierać także inne lokalne produkty turystyczne, jak chociażby pakiety proponowane w formie *Słowińskiego Szlaku Rybackiego*.

Turystyka dziedzictwa kulturowego

Powiat słupski posiada zasoby pozwalające na – niedostępną nigdzie indziej – możliwość zapoznania się z dziedzictwem kulturowym Słowińców. W tym kontekście dość szeroką ofertę tworzy kilka ośrodków, m.in. w Klukach, Smołdzinie, samym Słupsku i w Swołowie. Składają się na nią zróżnicowane atrakcje: stałe wystawy muzealne, obiekty typu skansenowskiego, układ urbanistyczny i zabudowa wsi, a także sama przyroda, która pozwoliła na wykształcenie się w przeszłości enklawy żywiołu kaszubskiego na obszarze zdominowanym przez ludność niemiecką. Zabytki pozostałe po Słowińcach spełniają wszystkie warunki, umożliwiające zakwalifikowanie ich jako atrakcje turystyki dziedzictwa kulturowego [Mikos von Rohrscheidt 2010, s. 70-72]:

- Stan zachowania i estetykę obiektów w trakcie badań terenowych uznano za wysoce zadowalającą, obiekty są w atrakcyjny sposób prezentowane dla odbiorców, a umieszczenie ich w katalogach zbiorów Muzeum Pomorza Środkowego, pozwoliło na objęcie ich ochroną poprzez opiekę konserwatorską. Co więcej regulacje wynikające z objęcia terenów słowińskich w obszar parku narodowego, umożliwiło zachowanie wysokiej estetyki i pierwotnego charakteru.
- Oryginalność i unikalność walorów - w przypadku dziedzictwa Słowińców mają one szansę być największymi magnesami, przyciągającymi turystów nie tylko w przypadku tej atrakcji turystycznej, ale dla całego powiatu słupskiego. Ponieważ jeśli chodzi o oba wyróżniki, spełnienie tych kryteriów nie podlega żadnej wątpliwości.
- Odniesienie obiektów do wydarzeń i postaci historycznych – wydaje się, iż narracja o życiu Słowińców może wyjaśniać dawną codzienność mieszkańców Pomorza, z kolei kres ich dziejów w cieniu Wzgórza Rowokół może obrazować skomplikowane losy i procesy narodowościowe w okresie II wojny światowej.
- Dostępność – zabytki słowińskie prezentowane są w ramach stale dostępnych wystaw muzealnych, a z drugiej strony ich dostępność na otwartej przestrzeni zapewnia ciągłą możliwość obcowania z dziedzictwem powiatu słupskiego.
- Infrastruktura turystyczna – spełnienie tego wymogu wprost wynika z uwarunkowań opisanych wyżej i związanych z poziomem i różnorodnością usług kierowanych do wczasowiczów.
- Stopień znajomości dziedzictwa – za spełnienie tego kryterium należy uznać wpisanie tematu Słowińców w narrację kilku atrakcji turystyki kulturowej: muzeów, wystaw, park narodowy, podkreślających znaczenie dziedzictwa kaszubskiego, chociażby przez ujęcie ich w nazewnictwie tychże podmiotów. Dzięki temu przymiotnik *słowiński* może

zaistnieć w świadomości zarówno turysty ukierunkowanego kulturowo, jak i szerokiego odbiorcy.

Turystyka etniczna

Dziedzictwo Słowińców ma potencjał przyciągać do powiatu słupskiego nie tylko odwiedzających zainteresowanych kulturą kaszubską, ale także osoby związane pochodzeniem z dawnymi mieszkańcami terenu Słowińskiego Parku Narodowego. Znaczna część Słowińców została wywieziona lub sama zdecydowała o wyjeździe do Niemiec tuż po II wojnie światowej lub w latach 70. tego ostatniego wieku. Możliwe, iż dobrze zachowane i ciekawie prezentowane zabytki po tej grupie etnicznej mają szansę stać się atrakcją dla dzisiejszych mieszkańców Niemiec, których bliscy wyemigrowali z tych terenów przed kilkudziesięciami laty. Niniejszy tekst ma za zadanie omówienie obszarów rozwojowych dla turystyki kulturowej w okolicach Słupska. Możliwie, iż Muzeum Pomorza Środkowego prowadzi już tego typu starania, dlatego tym bardziej wskazane jest wsparcie takich inicjatyw. Adresatami oferty podróży etnicznych mogą stać się nie tylko potomkowie Słowińców, ale także inni mieszkańcy Niemiec, których przodkowie byli związani z Pomorzem Środkowym. Dla tej grupy odbiorców atrakcyjne ma szansę być także wyeksponowanie związków powiatu słupskiego z osobami Ottona Freundlicha czy Heinricha von Stephena. Innych Niemców może przyciągnąć na te tereny turystyczne zagospodarowanie (w postaci produktów turystyki biograficznej) Warcina, ulubioną rezydencję Ottona von Bismarcka i jego rodziny. Żelazny Kanclerz to postać wprawdzie negatywnie oceniana z perspektywy losów Polaków w II połowie XIX w., ale przez olbrzymi sukces polityki zjednoczenia mająca kluczowe znaczenie dla historii państwa niemieckiego i przez to niezwykle atrakcyjna z perspektywy przyjazdowej turystyki kulturowej.

Turystyka muzealna

Na terenie powiatu słupskiego znajduje się kilka jednostek wystawienniczych wartych uwagi zainteresowanego turysty. Najbardziej znaczącą placówką jest Muzeum Pomorza Środkowego z główną siedzibą w Zamku Książąt Pomorskich w Słupsku oraz zewnętrzną ekspozycją w Młynie Zamkowym. Oddziałami zamiejscowymi tego muzeum są – wcześniej kilkakrotnie już wspomniane – Muzeum Wsi Słowińskiej w Klukach i Muzeum Kultury Ludowej Pomorza w Swołowie. W samej stolicy powiatu osoby zainteresowane sztuką mogą ponadto zapoznać się z ofertą Bałtyckiej Galerii Sztuki i Baszty Czarownic. Sezonowe wystawy czasowe niejednokrotnie organizowane są również w słupskim ratuszu. W drugim z najważniejszych ośrodków powiatu – Ustce - działają dwie placówki muzealne: Muzeum Ziemi Usteckiej i Muzeum Chleba. Ponadto nad wybrzeżem Morza Bałtyckiego znajdują się kolejne dwie instytucje posiadające ekspozycje. Te z kolei są atrakcyjne dla odwiedzających zainteresowanych turystyką militarną: to Bunkry Ustka/Bateria Blüchera i Sala tradycji w Centrum Szkolenia Marynarki Wojennej im. wiceadmirala Józefa Unruga. Ponadto dla pasjonatów odnośnej tematyki (po uprzednim zgłoszeniu) dostępne są – i bez wątpienia ciekawe - nie spełniające na dziś wymogów Ustawy o Muzeach wystawy tematyczne na temat kryminalistyki (przy słupskiej Szkole Policji) oraz – prywatne - tzw. Muzeum Wędkarstwa przy sklepie specjalistycznym „Jaxon Club”, zlokalizowane również w Słupsku.

Turystyka eventowa: elitarna i popularna

Imprezy, które z całą pewnością można zakwalifikować jako eventy kultury wysokiej o dużym potencjale dla turystyki, to imprezy muzyczne Komeda Jazz Festival i Festiwal Pianistyki Polskiej. Ponadto osoby motywowane kulturowo mogą przyjechać nad Słupię ze względu na Słupską Wiosnę Literacką, koncerty organowe w kościele św. Jacka, a także Festiwal *Witkacy pod Strzechy*. Stolica powiatu jest także siedzibą stałego teatru, filharmonii i kina, które posiadają również sezonową ofertą turystyczną. Z tego względu Słupsk

z pewnością może promować się jako atrakcyjny cel wyjazdów turystów zainteresowanych kulturą wysoką. Jednak powiat Wybrzeża Słowińskiego posiada także interesującą ofertę imprez popularnych. Ostatnimi laty głośniejsze zrobiło się o Dolinie Charlotty, gdzie co roku odbywa się Festiwal Legend Rocka, na który przyjeżdżają fani elektrycznej gitary, nie tylko z Polski, ale także z zagranicy. W tym samym miejscu odbywa się Polska noc Kabaretowa a także szereg innych eventów, szczególnie w trakcie sezonu turystycznego. Nad samym morzem organizowany jest festiwal sztucznych ogni. Z kolei w stolicy powiatu corocznie odbywa się *Jarmark Gryffitów*, festiwal *Niemen Non Stop*, czy *Święto Ryby*. Wszystko to każe ocenić Słupsk jako miasto z relatywnie bogatą ofertą imprez mających znaczenie turystyczne. Tym bardziej, że powiat słupski może poszczycić się swoim markowym produktem, jakim jest Czarne Wesele w Klukach. Kilkudniowa impreza w sercu Słowińskiego Parku Narodowego ma szansę stać się osią wokół, której co sezon będzie popularyzowane dziedzictwo Słowińców. Wyraźnym punktem na eventowej mapie powiatu, chociażby na ogólnopolski zasięg imprezy, a także liczbę odbiorców jest także Disco Polo Hit Festival w gm. Kobylnica w Kwakowie. Dobitnie obrazuje to, że powiat słupski wypracował ofertę zarówno dla melomanów, zainteresowanych kulturą elitarną, jak i fanów muzyki rozrywkowej.

Turystyka obiektów przemysłowych i technicznych

Omawiając wyżej potencjał turystyczny elektrowni wodnej w Krzyni, należy wskazać także inny szlak tematyczny, stanowiący atrakcję dla gości, zainteresowanych historią techniki. Szlak Latarni Morskich to jeden z lepiej rozpoznawalnych linearnych systemów penetracji turystycznej. Na terenie powiatu słupskiego, znajdują się aż dwa czynne i dostępne obiekty tego systemu: latarnia w Ustce i latarnia w Czołpinie. Ich położenie pozwala porównać przy okazji skutki zabiegów adaptacji wybrzeża przez człowieka na jego potrzeby (Ustka) z pierwotnymi formami wybrzeża i plaż na terenie Słowińskiego Parku Narodowego (Czołpino).

Bibliografia:

- V Konferencja Słowińsko-Kaszubska*, pod red. Łysiak W., 1999, Muzeum Pomorza Środkowego, Poznań.
- XI Konferencja Kaszubsko-Pomorska*, pod red. Boruczak M., 2010, Muzeum Pomorza Środkowego, Słupsk.
- Bielicki K., Ellwart J., 2014, *Latarnie polskiego wybrzeża*, Region, Gdynia.
- Czerner M., 1986, *Latarnie morskie polskiego wybrzeża*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Czerwiński B., 1971, *Słupsk i okolice*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Ellwart J., 2009, *Kaszuby*, Region, Gdynia.
- Ellwart J., 2013, *Ustka*, Region, Gdynia.
- Ellwart J., Loew P. O., 2008, *Śladami Bismarcka po Pomorzu*, Region, Gdynia.
- Kawałek P., 2011, *Spacerownik środkowopomorski*, Agora, Warszawa.
- Lindmajer J., Machura T., Spors J., Wachowiak B., 1986, *Dzieje Słupska*, Polskie Towarzystwo Historyczne, Słupsk.
- Mikos von Rohrscheidt A., 2010, *Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy*, (Wyd.2) Wyd. KulTour.pl, Poznań.
- Rybacki H., 2014, *Kluki. Zarys dziejów*, Muzeum Pomorza Środkowego, Słupsk.
- Rybacki H., 1995, *Nazywano ich Słowińcami*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Słupsk.
- Stelmachowska B., 2013, *Słowińcy ich dzieje i kultura*, Instytut Kaszubski, Gdańsk, Kluki.
- Wawraszko B., 2013, *Miasto Słupsk. Przewodnik dla nieprzeciętnego turysty*, Poznań.
- Zdrojewski J., 2009, *Przewodnik po wybranych szlakach kulturowych Pomorza*, Pomorska Regionalna Organizacja Turystyczna, Gdańsk.